

ՆԵՐՔՈՂԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ*

5

Ներքողագրության մեջ մեծ է Գրիգոր Նարեկացու (951—1003) ավանդը: Նա ներքողը հասցրեց գեղարվեստական այնպիսի մակարդակի, որից այն կողմ մի քայլ էր մղելու անձնական քնարերգության համար: Պատմողական տարրի ճարտասանական ընդլայնումը Նարեկացին տալիս է բանաստեղծական հպոր երևակայությամբ, ստեղծում գեղեցիկ մակդիրների և փոխաբերությունների մի շքեղ շղթա, ուր հնչյունական հարուստ հանգիստությունը արտակարգ երաժշտականություն է հաղորդում խոսքին, որը հաճախ վերածվում է կանոնավոր ռիթմիկ միավորների, երբեմն էլ նույնիսկ հանգավոր բանաստեղծության: Նրա ներքողներին քնարականությունից բացի բնորոշ է խոհական-իմաստասիրական երանգը: Հակոբ Մծբնա հայրապետին նվիրված վարքագրական ներքողի մեջ Նարեկացին աշխարհը համարում է մի ծով, որը ծփում է ոչ թե ջրեղեն ալիքներով, այլ մեղքերից պղտոր՝ զանազան պատահարներով, ուր անվերջ բախվում են ներհակ զգացումները՝ հակառակորդ պորագնդերի նման: «Ձախարհի իրայովքս պատկեր ծովու ծփեալ ի բազմաց,—գրում է նա,—ոչ լուծական այեօք կոծեցեալ, այլ ի զանազան պատահմանց շարժեալ, ախտիւ զայրացեալ, մեղօք պղտորեալ, յեղանակօք այլայլեալ և ընդդիմակաց ներհակօք զիրեարս բախեալ. ոմն յաղթէ և ոմն պարտի, փախնու, արշաւէ յապաւէնն սահման և անդէն ցոին, քակտին,

լուծանին: Իբրև ալինք զանազան ազգաց զուր խռովելոց յերկրէ կորուսեալ անշնչապէս բարբառին, անձայն աղաղակեն, անխորհրդաբար խիպախեն. կեան և ոչ երևին, գոն և ոչ էանան, են և ոչ ճանաչին, մնան և ոչ տեսանին»⁷¹:

Նարեկացին հոգևոր բարեմասնությունների գովասանությունը զգալիորեն թոթափեց վերացականությունից և ճշմարիտ բանաստեղծականություն հաղորդեց նրան: Նարեկացու մակդիրն արտահայտում է առարկայի կամ երևույթի իրական հատկանիշ, որը միայն փոխաբերաբար է անցնում այլ հասկացության: Առարկայի մակդիրը ոչ թե վերացարկում է այն, կտրում իրականությունից, այլ, ընդհակառակն, զարմանալի դիպուկությամբ նշում է հենց այդ կապը: Ահա մի հատված Աստվածածնին նվիրված նրա ներքողից:

Տօղոյն հանդարտի ամպ անձրևաձիր,
Արևուն ծագման ակն արփիափայլ,
Մերկացելոյ այգոյն աստղ առաւօտի,
Գիշերայն մթոյն խօսնակ բերկրանաց⁷²:

Եվ, վերջապէս, Նարեկացուն հատուկ է բնության կենդանի զգացողությունը: Առհասարակ բնության գեղեցկության գովքը ներքողների մեջ նպատակ չէ, այլ միջոց՝ հոգևոր նշանակության դիտանկյունից կրոնական մտքեր և զգացումներ արտահայտելու համար: Նարեկացու նախորդներից իր ներքողներում բնության երևույթների պատկերմանը

* Ըստ ընդհանուր «Էջմիածին» ամսագրի 1984 թվականի № 2-ից:

⁷¹ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, էջ 446:

⁷² Նույն տեղում, էջ 415:

մեծ տեղ է տվել Մովսես Խորենացին: Նրա «Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ» ներբողը համակված է լուսի և արևի, ջրի ու ծաղկի հին պաշտամունքի ցնծությամբ: Վարդավառը հեթանոսական տոն էր: Հեթանոս հայերը վարդեր են նվիրել ջրի դիցունիուն՝ Աստղիկին, ջուր են ցանել իրար վրա, հրձվել: Եկեղեցին վերափոխել է տոնը և Վարդավառը նույնացնելով Քրիստոսի պայծառակերպության հետ՝ նոր իմաստ տվել նրան: Խորենացին ներբողը սկսում է տոնի խորհրդի փառաբանությամբ. «Լուսատուր և պայծառ է խորհուրդ մերձատուր տօնիս, և տիեզերական ցնծութեան աւետիս հնչեցուցանէ ընդ երկնաւս»⁷³: Համատարած ցնծություն է ողջ տիեզերքում: Պայծառ, պայծառ է Վարդավառի արեգակը: Հրաբորբ շողերով նա վանում է հյուսիսի պաղ ջունչը, հարավի տաք ջունչը սփռում ամենուր, կյանք տալիս ծառ ու ծաղկին, գեղեցկացնում երկիրը: Մինչդեռ արդարության արեգակը, հավատի խորանից փայլելով բոցավառում է հավատացյալներին հոգեռանդ հրով՝ նրանց մեջ կենդանագրելով աստվածային լուսի տիպարը: Իրական արեգակ՝ կյանքի, բնության վերածնության ակունք, արդարության արեգակ՝ հոգու կենդանության, հոգու հարության աղբյուր, — ահա այն պուգահեռը, որի մեջ խտացված է ներբողի գաղափարական իմաստը: Առաջնայինը, ինչպես տեսնում ենք, հոգևորն է, բնության երևույթը համեմատության ելք է միայն և ոչ թե բնության զգացողության կենդանի հույս: Մինչդեռ Նարեկացին տալիս է արդեն բնության անձնավորման օրինակներ: Խաչին նվիրված իր ներբողում նպատակ դնելով «համբաւել զճշմարտութեանս պայծառութիւն խորհրդոյ խաչիս զօրութեան», նա այն միտքն է հայտնում, որ, եթե ծառերը «վայելչական և բերկրապատարն խնդութեամբ», «հոգեպէս ցնծան»⁷⁴ ծանուցելով արարչի հայտնության մասին, ապա մարդիկ պիտի ծնրադիր, գեղեցիկ դեմքերը հողին հպած՝ երկրպագեն խաչին: Եվ ահա բանաստեղծական պատկերը. «Ձմայրն ընդ նոճոյն և զարդն ընդ սօսոյն» ի պատճառ փառաց մեծին Աստուծոյ վերանուագեն»⁷⁵: Այստեղ արդեն նշմարվում է բնության այն զգացողությունը, որ այնպես վեղում դրսևորվել է Նարեկացու մի քանի տաղերի մեջ: Նարեկացու ստեղծագործությամբ սկսվում է գրականության վարզացման նոր շրջան, և այդ շրջանի առաջին մեծ բանաստեղծն է նա:

⁷³ Մովսես Խորենացի, Մատենագրությունք, էջ 335:

⁷⁴ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրությունք, էջ 391:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 399:

Հայ գրականության վարզացման երկրորդ շրջանում (11—17-րդ դդ.) ներբողագրությունն ապրում է նոր վերելք, որն իր բարձրակետին է հասնում 13-րդ դարում: Հարատևում և շարունակվում են ներբողի բոլոր տեսակները: Առանձնապես ծաղկում են ներբողական վարքերը, որոնց մի մասն ունի պատմական բնույթ: Ներբողներ են նվիրվում անցյալի հայ մշակույթի և գրականության, Հայ Եկեղեցու և պետության մի շարք գործիչների՝ Մեսրոպ Մաշտոցին, Սահակ Պարթևին, Տրդատ Մեծին, Գրիգոր Լուսավորչին, Հովհան Օձնեցուն, Գրիգոր Նարեկացուն, Ներսես Շնորհալուն, Ներսես Լամբրոնացուն, Գրիգոր Տաթևացուն և այլն: Պատմական անձնավորություններին ներբողելիս գրեթե չեն անդրադառնում նրանց կյանքի մանրամասնություններին, հիշատակում են հիմնական գործը, ծանրանում բարոյական առաքինության դրվատման վրա՝ հաճախ դիմելով աստվածաշնչական կերպարների հետ համեմատություններ, պուգահեռներ անելուն: Ի տարբերություն այդ ներբողների՝ պատմական ծանոթ, ժամանակակից անձերին նվիրված ներբողներում տիրապետում է կենսագրական փաստերի հավաստիությունը, անհատականության գծերը, ճշմարտացի պատումը: Նկարագրությունները դառնում են պուսպ, բնական, համույզականությունը վերածվում է ստեղծագործական պահանջի:

Դեպքերի անակնկալ շրջադարձերը միշտ չէ, որ բացատրվում են նախախնամությամբ: Ներբողագիրն արդեն աշխատում է թափանցել պատճառների մեջ: Վարքագրական և դամբանական ներբողները հող նախապատրաստեցին կենսագրական ակնարկի, գրական դիմանկարի, հոբելյանական մեծարանքի, մահախոսականի ձևավորման համար:

Ներբողագրության վարզացմանը նպաստեց նաև Գրիգոր Վկայասերի, Ներսես Շնորհալու և ուրիշների Բարգմանական գործունեությունը: Թարգմանվեցին քրիստոնեական Եկեղեցու հայրերի վարքերը, ներբողները, ճառերը: Սրբախոսական գրականությունը վարզանում էր գրականության ընդհանուր վերելքին պուգոնթաց: Նոր թափ է ստանում կրոնոսուցողական ներբողագրությունը: Այստեղ, սակայն, նկատելի է գեղարվեստական որոշակի նահանջ, նյութն ինքնին վերացական էր, և ներբողագիրները հաճախ կաղապարում են հին ոճերն ու դարձվածները, դավանախոսական բանաձևերը, մշտական մակ-վիրները և այլն: Խոսքը դառնում է առավել սուրբապատկան, ճարտասանությունը՝ առավել սնամեջ: Եվ, այնուամենայնիվ, կրոնական

սրբություններին նվիրված այդ բնույթի ներբողների մեջ ևս կան գործեր, որոնք ունեն գրական ու գեղարվեստական արժեք: Դրանցից են, օրինակ, Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Նաչին նվիրված չափածո ներբողը⁷⁶, Ներսես Շնորհալու՝ հրեշտակապետներին և երկնային զորություններին նվիրված արձակ ներբողը՝ «Մաղթանք առ սուրբ հրեշտակներ» չափածո խնդրվածքով⁷⁷, Ներսես Լամբրոնացու «Ներբողեան ասացեալ ի հրաշափառ գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ»⁷⁸, «Բարեբանութիւն ներբողական գովութեամբ ի Համբարձումն տեառն Յիսուսի Քրիստոսի յերկինս»⁷⁹ ներբողները և այլն: Վերջինիս բնորոշ է դրամատիկ լարվածությունը. գործող անձանց երկխոսությունները մեծ տեղ են բռնում տեսարանները հաջորդում մեկը մյուսին և, ինչպես Մ. Աբեղյանն է գրել, «...ամեն ինչ շարժվում է, կարծես մի վեպ է պատմվում դրամատիկ ձևով. ամբողջը կազմում է մի մեծ գործողություն, արագ ու եռանդուն ընթացքով»⁸⁰: Աբեղյանի դիտողությունը, թե «այս գրական տեսակը մնացել է նույն հին կրոնական ներբողյանը, բայց փոխվել է ձևի և ամբողջ հորինվածքի գեղեցկությամբ»⁸¹, ընդհանրացնող արժեք ունի 12—13-րդ դարերի ներբողագրության համար: Կրոնական ներբողները, սակայն, թույլ են և սակավարժեք: Ներբողի այդ տեսակը հարատևել է նաև ուշ միջնադարում: Դրանց մի մասը չափածո գործեր են: Գաղափարական իմաստով հին ներբողից պահպանվել է մի հատկանիշ՝ կրոնաուցողական տարրը: Աստվածածին կույսին նվիրված ներբող է գրել Մխիթար Սեբաստացին (1676—1749)⁸², խաչին նվիր-

ված՝ Հովհան Վանանդեցին (1772—1840)⁸³: Թեմատիկ առումով այս բնույթի ներբողներից են Էջմիածնին ձուլված գովերգները: Դրանք առանձնապես բազմացան 15-րդ դարից՝ սկսած 1441 թվականից, երբ հայոց կաթողիկոսարանը Սսից տեղափոխվեց Վաղարշապատ՝ իր բնօրրանը: Այդ շարքի հիշարժան գործերից առաջինը Առաքել Բաղիշեցու (մահ. 1454) «Էջմիածին, ժողովարան» սկզբնատողով գովեստն է⁸⁴, վերջիններից՝ Աբրահամ Աստապատցու (մահ. 19-րդ դարի սկզբին) «Ներբողեան սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի» ծավալուն արձակ ներբողը⁸⁵: Էջմիածնին նվիրված գործերին բնորոշ են հայրենասիրական շունչը, Հայ Եկեղեցու՝ իբրև հայ ժողովրդի ազգապահպանման դերի դրվատանքը: Ըստ Աբրահամ Աստապատցու՝ Էջմիածինը հայ ժողովրդի կյանքի արյան շրջանառության կենտրոնն է, ինչպես սիրտը՝ մարմնի. «Եթե խափանեցի սոյն այս գործողութիւն, անկարծիք մեռանի ըստ հոգւոյ և ըստ հաւատոյ՝ ազգս Հայոց»⁸⁶:

Ավելի հարուստ և բազմազան են դառնում ներբողական վարքերը: Ինչպես ասացինք, նրանց մի մասն ունի պատմական բնույթ: Այստեղ ևս քիչ չեն չափածո գործերը: Չափածո են գրված, օրինակ, Առաքել Բաղիշեցու «Ներբողեան տաղաչափական ի վերայ վարուց Մեծին Ներսէսի»⁸⁷, Ներսես Լամբրոնացու «Գովեստ ներբողական պատմագրական բանի յաղագս վարուց մեծի հայրապետին տեառն Ներսիսի Կլայեցոյ Հայոց կաթողիկոսի»⁸⁸, Ներսես Մոկացու «Ներբողեան գովեստի չորեքունց արանցն, որք եղեն սկիզբն Անապատի կարգի յազգս մեր»⁸⁹, ծավալուն ներբողները, որոնք արդեն կարելի է համարել պոեմներ: Այս բնույթի գործեր են գրվել նաև ուշ միջնադարում: Գեղարվեստական տեսակետից դրանց մի մասը չափածո գովասանություններ են՝ առանց բանաստեղծական խանդի, հաճախ նմանողություն, թույլ և անավուն: Դրանք, որպես կանոն, նվիր-

⁷⁶ «Ներբողեան ի սուրբ խաչն Քրիստոսընկալ», տես «Տաղասացությունք Գրիգորի Մագիստրոսի Պաիսաուսու», Վենետիկ, 1868, էջ 80—88:

⁷⁷ «Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի գովեստ բանի ներբողականի յաղագս տօնի գերագունից Էութեանց հրեշտակապետացն Գաբրիելի և Միքայելի և ամենայն երկնային զօրութեանցն, զոր տօնեն եկեղեցիք Քրիստոսի ընդ տիեզերս համախմբեալք ուրախութեամբ», Կ. Պոլիս, 1808: Չափածո «Մաղթանքը» տես նաև «Բանք չափաւ», էջ 249—284:

⁷⁸ «Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ նամականի», Վենետիկ, 1865, էջ 290—326:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 249—289:

⁸⁰ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 166:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 167:

⁸² «Կրթութիւն աղօթից ընդ որում և շարակցի ուսանաւոր այբենական առ ամենօրինեալ կոյսն. շարադրեցեալ ի Մխիթարայ Սեբաստացոյ», Վենետիկ, 1718, էջ 195—239:

⁸³ «Ճառ ներբողեան ի սուրբ խաչն Քրիստոսի...» Կ. Պոլիս, 1852:

⁸⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 2672, էջ 253ա—254բ:

⁸⁵ «Ճառ ներբողական ի վերայ քրիստոսահիմն և աստուածակերտ Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի», Կ. Պոլիս, 1807:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 52:

⁸⁷ «Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան երանելի առն Աստուծոյ սրբոյն Մեծին Ներսէսի», Կ. Պոլիս, 1737, էջ 223—243:

⁸⁸ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Էջմիածին, 1865, էջ 461—497:

⁸⁹ Ներսէս Մոկացի, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1975, էջ 44—63:

ված են հին ու նոր, անցյալի և ժամանակի իրողական ու մշակութային գործիչներին: 16—17-րդ դարերի ներքողագրության մեջ քիչ թե շատ ուշագրավ են Գրիգոր Կեսարացու «Ներքողեան ներշնչական բանի առ մեծ Բաբունապետն Սրապիոն»⁹⁰, Մինաս Թոխաթցու «Գովասանք ի Գրիգոր վարդապետուն»⁹¹, Ղապար Թոխաթցու «Գովասանք Կարապետ արքեպիսկոպոսին»⁹², Ղապար Բաբերդցու «Գովասանություն վարդապետաց»⁹³, Ստեփանոս Թոխաթցու «Գովասանություն Կաֆայո քահանայից վերայ»⁹⁴, ինչպես նաև Հովհաննես Կաֆացու «Ողբ ի մահն Խասպեկ քահանային»⁹⁵ և նույն Խասպեկ բանաստեղծ քահանայի մահվան առթիվ Սիմեոն Կաֆացու «Ի վերայ մահուան Խասպեկ քահանայի»⁹⁶ և մի քանի այլ գործեր: Այդ գործերի մեջ, բանասեր Հ. Սահակյանի բնութագրամբ, գովաբանվող գործչի բարոյական հատկանիշները «վիժված համընկնում են քրիստոնեական բարոյախոսության դրույթներին», սակայն փառաբանվող անձանց գործունեությունը «գնահատվում է կոնկրետ պատմական իրադրության մեջ ապրող մարդու մտորումների ու հոգեբանական չափանիշների տեսակետից»⁹⁷:

Առավել սակավարժեք են պատմական այն ներքողները, որոնք նվիրված են Եկեղեցու հեռավոր անցյալի սրբացված հայրերին: Նշենք միայն երկուսը. «Ի սրբապան հայրն մեր երանելին Գրիգորիոս, Պաղտասար պարտաւոր Դպրի ասացեալ ի թուին ՌՃԾԸ» (1709 թ.)⁹⁸ և «Բան ներքողեան առ սուրբն Կիրեղ»⁹⁹: Պաղտասար Դպրի (1683—1767) այս երկու ներքողներն էլ տաղտկալի և երկարաշունչ ռոմանավորներ են և այլ բան չեն արտահայտում, քան այն, որ Լուսավորչի բարեխոսությամբ Աստված օգնության փութա «ցրուեցելոց և մեր տառապեալ հօտին»:

Պատմական արձակ ներքողների մեջ գե-

ղարվեստական արժանիքներով և բովանդակության հարստությամբ առանձնանում են Կարապետ Սասնեցու (11- 12-րդ դդ.)՝ Մեսրոպ Մաշտոցին¹⁰⁰ և Վարդան Արևելցու (1203—1271)՝ Մեսրոպ Մաշտոցին, գրերի գյուտին, Սահակ Պարթևին և թարգմանիչներին¹⁰¹ նվիրված ներքողները: Երկու հեղինակներն էլ պատմական նյութն օգտագործում են հայրենասիրական պագումներ արժարծելու, ժամանակակիցներին ապալին հայարտության և լավատեսական հեռանկարով տոգորելու համար: Նրանք, միաժամանակ, հանդես են բերում պատմության մեջ Մեսրոպ Մաշտոցի, նրա գյուտի և թարգմանիչների խաղացած դերի ու նշանակության ճիշտ ըմբռնում և գնահատություն: Նրանք ներքողում են անցյալը՝ հանուն ներկայի: Երախտագիտական նրանց խոսքի մեջ արտացոլվել է նաև ժամանակակիցների վերաբերմունքը Մաշտոցի և նրա գործի նկատմամբ: Դարերի հեռավոր արդեն ավելի հստակ է գրծվում Մաշտոցի և նրա սիրականիցների գործունեության կարևորությունը հայ ժողովրդի քաղաքական, մշակութային և հոգևոր կյանքում:

Սասնեցին օժտված հեղինակ է: Նա հմուտ է ներքողի հերինվածքի գաղտնիքների մեջ և գիտակցաբար պահպանում է նրա ոճական ուղիվը քաղաքային լուրի հատկանիշները, իսկ շեղվելու դեպքում՝ պզուշացնում. «Բայց կարծեմ ստերիւրեցայ յոճոյն և վարտուղի ելայ ի կարգէն այսպիսեօք բարգաւաճել զսուրբս»: Ներքողագրի նրա վարպետությունն առանձնապես ցայտուն է դրսևորվել Մաշտոցի մարդկային և հոգևոր առաքինությունների նկարագրման մեջ: Թե՛ն նախորդների մեծության վկայություններից մեկն էլ այն է, որ նրանք առաքինության օրինակ են դառնում հետնորդների համար, ապա, ըստ Սասնեցու, ոչ ոք չի գերապանցում Մաշտոցին. «ոչ ոք ի ծայրագունիցն գերապանցէլ զսա», մանավանդ որ նա արհամարհեց պալատ ու պաշտոն, փառք ու պատիվ, զանձ ու հայրատություն, «պոր յիմարեալքն յաստիս ըղձանան ստանալ և երանի տան ունողացն» և նախըտրեց բարոյական կատարելագործման ուղին: Սասնեցին միանգամայն իրավացի է Մաշտոցի գյուտի նշանակությանը տված իր գնահատականի մեջ. «Բն երանելի եղև աշխարհս մեր, պերճ և պայծառ յազգս և յա-

⁹⁰ Տ. Պալյան, Հայ աշուղներ, Բ գիրք, Իվմիր, 1914, էջ 209—216:

⁹¹ Ն. Ալիկյան, Հինգ պանդոկստ տաղասացներ, Վիեննա, 1921, էջ 111—112:

⁹² Մատենադարան, ձեռ. № 10050, էջ 364ա—365բ:

⁹³ «Հանդես ամսօրեայ», 1968, էջ 299—301:

⁹⁴ «Ազգագրական հանդես», 1902, 9-րդ գիրք, էջ 71—72:

⁹⁵ «Հանդես ամսօրեայ», 1936, էջ 204:

⁹⁶ «Հանդես ամսօրեայ», 1935, էջ 343—344:

⁹⁷ Հ. Սահակյան, Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, Երևան, 1975, էջ 63:

⁹⁸ «Գիրք որ կոչի «Յաճախապատում», Կ. Պոլիս, 1824, էջ 372—383:

⁹⁹ Կիրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարապմանց, Կ. Պոլիս, 1717, էջ 518—523:

¹⁰⁰ «Կարապետ եպ. Սասնեցու» ներքողեան յաղագրս վարուց և մահուան ս. վարդապետին Մեսրոբայ», Վաղարշապատ, 1897:

¹⁰¹ «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 377—397: Տես նաև «Սովերբ», հ. Բ, Վենետիկ, 1853, էջ 5—42: Նաև՝ Մատենադարան, Ձեռ. № 8775, էջ 279բ—300բ:

պիսս, ճոխ եկքս և օտարքս, անպարտելի թագաւորս և Վօրքս՝ ի հաւատս և ի հոգիս. աստուածական հայրապետս և գեր ի վերոյ պսակեալ փառօք Եկեղեցիս»¹⁰²: Ներքոյն ավարտվում է այբբենակարգ մի գովեստով, որն ըստ էության արձակ բանաստեղծություն է և, առանձին վերցրած, կարելի է համարել Մաշտոցին ձևաված լավագույն գործերից մեկը հայ քնարերգության մեջ:

Մաշտոցին և նրա պիսակիցներին նվիրված պատմական ներբողների բարձրակետը կարելի է համարել Վարդան Արևելցու «Բան գովեստի պատմագրաբար վասն Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ և այլոց թարգմանչացուն» ներբողը, որը բանասեր Փ. Անթաբյանի բնորոշմամբ՝ «ամբողջությամբ տոգորված է բանաստեղծական շերտ շնչով, հայրենասիրական ներհույս թափանչությամբ, բուռն հույզերով և լավատեսությամբ»¹⁰³: Արևելցին ձգտում է բարձրանալ մասնակի երևույթներից և գրեթե գյուտի նշանակությունը փորձում է իմաստավորել պատմահասարակական և քաղաքական կյանքի, հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի տեսանկյունից: Գրեթե գյուտն անհատի ջանքերի արգասիք էր լինել, այլ՝ ժամանակի ծնունդ: Այլ էր երկիրը, գրեթե գյուտից առաջ, ավեր ու խավար, այլ՝ գյուտից հետո, երբ «տարածեցաւ լոյսն, ծաւալեցաւ ճառագայթս»¹⁰⁴: Արևելցին մեծ վարպետությամբ ողբը ներհյուսում է ներբողի ընդհանուր կառուցվածքին՝ խոսքը դարձնելով առավել ներգործուն, գաղափարը՝ հստակ: Թարգմանիչները վերադարձել են Հայաստան: Ինչ նեղություններ ասես, որ չեն կրել ուսման տարիներին, օտարության մեջ, ինչ հույսերով են եկել և ինչ են տեսնում. ուսուցիչներ չկան, երկիրը՝ օտարի լծի տակ, դատավորները՝ աշառու, «վասն որոյ մատնեցաք ի ձեռս թշնամեաց մերոց, և ասելիք մեր տիրեցին զմեզ»¹⁰⁵, և ահա նրանք ողբում են այդ վիճակը և հորդորում սթափության, պարթնելու, գործելու. «Ծանիր զպակտութիւն քո. ընդէ՛ր գարշեցար, աղտեղացար, խոտորեցար, մեղկացար, մոլորեցար, մաշեցար ի մեղս, կերար յօտարաց», «Ձարթո՛ւ զՎօրութիւն քո և եկ ի կեցուցանել զմեզ»¹⁰⁶: Ողբի տարրերի ներհյուսումը ներբողին հայ ներբողագրության յուրահատուկ գծերից է:

Հայ գրականության պատմության մեջ հա-

յոց այբուբենին նվիրված չկա ավելի վսեմ քերթված, քան Արևելցու այս ներբողի այն հատվածը, ուր նա փառաբանում է գիրն ու նրա խորին խորհուրդը. այսպես՝ «Եւ արդ, զի՛նչ ևս ասացից քառիք զգայութեամբք ի քումդ սպասաւորութիւն: Դեգերին յոլովք բանականք՝ լնանին և ունայն են, պարապատին և թափուր են, յագին և սովեալ են: Եւ արդ, զի՛նչ զքեզ կոչեցից, ով գիր, իմանալի՛, թե՛ զգալի, երկնայի՛ն, թե՛ երկրային, աստուածայի՛ն, թե՛ մարդկային, ժամանակեա՛ն, թե՛ անմահ»¹⁰⁷:

Ի տարբերություն պատմական ներբողների, ուր նվազագույնի է հասցված պատմողական տարրը, իսկ ներբողական փառաբանությունը՝ առավելագույնի, ժամանակակից հոգևոր-մշակութային, եկեղեցական, պետական և ռազմական նշանավոր գործիչներին նվիրված ներբողներում մեծ տեղ են գրավում կենսագրական դրվագները, հոգեբանական մանրամասները, ընդլայնվում են հերոսների մարդկային անհատական գծերի, նրանց հոգեկան ապրումների, հաջողությունների և դժվարությունների նկարագրությունները: Քանի որ հեղինակները հաճախ ճանաչել են ներբողելի անձանց և մտերմական կապերի մեջ են եղել նրանց հետ, ուստի նրանք համեմատաբար ազատ են արտահայտում իրենց անձնական վերաբերմունքը, իրենց հիացմունքը ներբողելի անձի գործի, մարդկային բնավորության, հոգևոր բարեմասնությունների և ցավը՝ նրա մահվան, կորուստի կամ նահատակության առթիվ: Պատմական հավաստիությունն այդ դեպքում բնական ձևով զուգորդվում է հեղինակի ապրումների անկեղծ քննարկականությամբ: Առավել հատկանշական են ներբողական վարքերը: Նրանք ձեռք են բերում ոչ միայն պատմական սկզբնաղբայրի արժեք, այլև գեղարվեստական նոր որակ: Խոսքը վերաբերում է թե՛ արձակ և թե՛ չափածո ներբողներին, ավելին՝ նաև դամբանական ներբողներին: Գաղափարական, աշխարհայացքային առումով՝ այդ ներբողներում արդեն նկատվում է չարիքի, աղետի, կործանման պատճառները իրականության և ոչ թե քրիստոնեական նախաստեղծ մեղքի կամ վուտ բարոյական մոլությունների մեջ փնտրելու միտվածությունը: Բարոյական վերածնության, կատարելագործման պահանջներից բացի՝ ավելի որոշակի է սրտահայտվում վուտ քաղաքական ապատության, ժողովրդի անկախության, ազգային միասնության գաղափարը:

Ներբողական այդ վարքերից են Ներ-

¹⁰² Կարապետ Սասնեցի, Ներբողեան, էջ 67:

¹⁰³ Փ. Անթաբյան, Վարդան Արևելցու ներբողը՝ նվիրված հայ գրեթե գյուտին, Բանբեր մատենադարանի, № 7, Երևան, 1964, էջ 376:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 380:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 385:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 3863—387:

¹⁰⁷ «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 394: Տես նաև՝ «Սովերք», Խ. Բ. Վնեստիկ, 1853, էջ 39:

սես Լամբրոնացու՝ Ներսես Ընդհալուն¹⁰⁸, Գրիգոր Սկևռացու՝ Ներսես Լամբրոնացու¹⁰⁹, Մովսես Երզնկացու՝ Գևորգ Սկևռացու¹¹⁰, Դանիել վանականի՝ Մխիթար Սասնեցու¹¹¹, Առաքել Սյունեցու՝ Գրիգոր Տաթևացու¹¹², Առաքել Բաղիշեցու՝ Գրիգոր Խյաթեցու¹¹³, Հակոբ Թոխաթեցու՝ Հակոբ Այվաթեցին¹¹⁴, Ներսես Մոկացու՝ Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին¹¹⁵ նվիրված ներբողները և այլն:

7

ԺԱ—ԺԵ դարերի ներբողագրության մեջ ուրույն տեղ ունեն դամբանական ներբողները: Ժանրի կրած ներքին փոփոխություններից առանձնապես հատկանշական է ողբական տարրի ներթափանցումը դամբանական ներբողների մեջ: Կան ողբեր, որոնք սերտ աղերսներ ունեն ներբողի հետ և՛ ընդհակառակը: Թվում է՝ հեղինակի համար հավասարապես ընդունելի կարող էր լինել իր երկը կոչել ողբ ներբողական թե դամբանական ճառ, ներբողյան ողբերգական թե տաղ գերեզմանական, եղերերգություն, գովասանություն թե նման այլ բառով: Տարբերությունը ավելի շուտ անվանման մեջ է, քան ձևի և իրական բովանդակության:

Դամբանական ներբողները միշտ չէ, որ գրվել են հերոսի թաղման ժամանակ՝ վշտի անմիջական ազդեցությամբ: Այդպիսի ներբողներ գրվել են նաև ներբողելի անձի հիշատակի մեծարման օրը, մահվան տարելիցի առթիվ՝ ականատեսի, աշակերտի, ընկերոջ, բարեկամի իրենց զգացմունքներն արտահայտելով նրա մասին, ցավելով կորստի,

հպարտանալով բարի անվան և գործի համար: Քնարական ապրումների անկեղծության և անմիջականության առումով դամբանական ներբողներն արդեն հասնում են ճշմարիտ բանաստեղծության մակարդակի: Չափածո դամբանականները, ըստ էության, հանդիսանում են այն ակունքը, որից նոր գրականության մեջ ձևավորվեց եղերերգությունը՝ էլեգիան: Արձակ դամբանականից ծագում է մահախոսականը: Դամբանականի առանձին տարրեր՝ լայնորեն օգտագործվել են հիշատակարաններում:

Հայ հին ներբողագրությունը չունի դամբանական ներբողներ: Որոշ վերապահումով՝ դամբանական ներբող է Դավթակ Բերթողի (VII դ.) «Ողբք ի մահն Ջևանշեղի մեծի իջխանին» մեծարժեք չափածո ողբը, ուր, Աբեղյանի խոսքերով այսած՝ «գտնում ենք նյութի բաշխումն, մասերի դասավորություն ու մշակում ըստ ճարտասանական արվեստի»¹¹⁶: Դամբանական ներբողները ժանրային իրենց հատկանիշներով ավելի կայունանում են ԺԱ—ԺԵ դարերի ներբողագրության մեջ: Չեռք բերելով իրենց բնորոշ գծերը՝ հանդիսավոր տիբրություն, քնարական գովասանություն, քրիստոնեական բարոյախոսություն, այդ ներբողները միաժամանակ ներթափանցված են ողբերի տարրերով, մանավանդ եթե ներբողելի անձը ոչ թե մահացել է, այլ սպանվել, կոհվել, նահատակվել, ողբերգական վախճան է ունեցել: Նման դեպքերում ջնջվում է ողբի և ներբողի ծանրային տարբերությունը: Ավելի ճիշտ՝ տարբերությունը ձևական հատկանիշների, մասերի բաշխման մեջ է, իսկ բովանդակային տարրերը կարող են լինել նույնը:

Ժանրի տարբերակման գիտակցումով է հորինված Գրիգոր Մագիստրոսի «Յաղագս Վահրամայ հորեղբոր իւրոյ կատարման մարտիրոսութեամբ»¹¹⁷ դամբանականը: Մագիստրոսի հորեղբայրը՝ Վահրամ Պահլավունին, որ հայոց զորքերի սպարապետն էր, 1047 թ., ութսունամյա հասակում, կոհվում է մարտում: Դա ծանր կորուստ էր, և Մագիստրոսը հուզիչ քնարականությամբ ողբում է նրա մահը: Նա մեծ տեղ է տալիս իր անձնական ապրումներին, անմիջական է և անկեղծ: Իր հորեղբորը տված նրա գնահատությունը խտացնում է մարդու, պորականի, հայրենիքի պավակի և քրիստոնյայի գեղեցիկ կերպար՝ արժանի սրբացվելու: Դամբանականն ուղագրավ է նաև գրականության աշխարհականացման տեսակետից: Վահրամ սպարա-

¹⁰⁸ Ներսես Ընդհալի, Թուղթ ընդհանրական, Էջմիածին, 1865, էջ 461—497:

¹⁰⁹ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 419—424:

¹¹⁰ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 504—507:

¹¹¹ «Գիրք որ կոչի Այսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 364—366:

¹¹² «Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, արարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն եօթնալոյս վարդապետին», Կ. Պոլիս, 1741, էջ 716—719. Խորագիր՝ «Առաքել վարդապետի ասացեալ ներբողեան առ քաջ հռետորն և տիեզերալոյս վարդապետն մեծն Գրիգոր Տաթևացի՝ աշակերտ Յոհաննու Կախիկ կոչեցելոյ»:

¹¹³ Ա. Ղապինյան, Առաքել Բաղիշեցի, Երևան, 1971, էջ 205—211:

¹¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 10050, էջ 348բ—350բ և նույն տեղում էջ 327ա—330ա:

¹¹⁵ Ա. Դուրյանյան, Ներսես Մոկացի, Երևան, 1975, էջ 44—63:

¹¹⁶ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Գ, էջ 410:

¹¹⁷ «Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 36—44:

պետի իրական մեծությունը նրա հայրենական գործունեության մեջ էր. «Հայրենասեր և աշխարհաշեն ըստ մերոյն Արամայ»:

Գեղարվեստական բարձրարժեք ստեղծագործություն է նաև Բարսեղ Մարաշեցու (մահ. 1162 թ.) դամբանական ներբողը՝ նվիրված Քեսունի և Մարաշի տիրակալ օտարազգի իշխան Բաղդուինի եղերական վախճանին: Իշխանը սպանվել է 1146 թ. թուրքերի կողմից Եդեսիան գրավելու ժամանակ: Մարաշեցին Բաղդուինի իշխանի խոստովանահայրն էր և մեծ ակնածանքով ու գովեստով է խոսում նրա մասին: Իշխանը, Մարաշեցու վկայությամբ, «առաել սիրեր պապն Հայոց, քան Վոռանգաց» և անթերի գիտեր հայերեն: Դամբանականը պահպանվել է Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության շարունակող Գրիգոր Երեցի երկի մեջ¹¹⁸:

Մարաշեցին, իբրև վարդապետ, մեծ տեղ է տալիս Բարդուի-աստվածաբանական խորհրդածություններին, իշխանի մահը դիտում որպես նրա մեղաստեր վարքագծի անխուսափելի հետևանք, իր իսկ՝ Մարաշեցու հորդորների և խրատների քամահրանքի հետևանք: Դամբանականի գեղարվեստական բարձր արժեքը պայմանավորված է նաև նրա ընտրած հորինվածքի բնույթով: Մարաշեցին բարառնաբար խոսում է սպանված իշխանի անունից՝ «ի դիմաց նորա և բերանով իբր նա»¹¹⁹ և, խորապես ճանաչելով իշխանին, նրա սխալներն ու մոլորությունները վերագրում է իրեն, նրա մեղքերը համարում է իր մեղքերը: Բարառնությունը հնարավորություն է ընձեռել հեղինակին շեղծելու քնարական խոստովանության, ինքնավերլուծության անմիջական մթնոլորտ, որը հագեցած է թե՛ պագսմունքների շիտակությամբ և թե՛ պատումի ճշմարտացիությամբ: Հոգեպնական այս ներստվումների մեջ պալի է Նարեկացու ապրեցությունը:

ԺԲ դարից սկսած ավելի բազմապես են դառնում չափածո ներբողները: Այստեղ ևս հասարակական-քաղաքական տրամադրություններն ու հայրենասիրական պագսմունքներն իրենց դրոշմն են դնում նյութի արտացոլման թե՛ բովանդակության և թե՛ ձևի վրա: Ներբողագիրն ավելի քիչ տեղ է տալիս հե-

րոսի կյանքի դրվագների պատկերմանը, ավելի շատ արտահայտում է իր հուզական վերաբերմունքը, բացահայտում իր ներաշխարհը: Դա անձնական քնարերգության շեղտ է հաղորդում չափածո խոսքին: Իր գնահատանքի մեջ էլ հեղինակը ելնում է սեփական համակրանքից ու հակակրանքից, քան ներբողելի անձի գործից, նրա իրական պատմական դերից ու նշանակությունից: Սա լայն դուռ է բացում չափազանցված գնահատության համար: Եվ այնուհանդերձ ակներև է պարզացման ընթացքը: Աշխարհիկ մտածողությունը դառնում է գերիշխող, անհատական գծերի պատկերման նախասիրությունը հնարավորություն է տալիս ուրվագծելու կենդանի բնավորություններ, լեզուն հարստանում է ժողովրդական-խոսակցական տարրերով, ոճի մեջ խաչաձևվում են ողբի ժողովրդական և ներբողի գրական հատկանիշները և, ընդհանուր առմամբ, դամբանական ներբողները դրսևորում են գրականության պարզացման նոր վերելք ԺԱ—ԺԵ դարերում:

Ժանրի կրած այս ներքին փոփոխությունները ցայտուն են արտահայտված ԺԲ դարի հեղինակներ Վարդան Հայկապետի «Տաղ գերեզմանական վասն փոխման Գրիգորի Վկայասիրի»¹²⁰ և Խաչատուր Սկևռացու «Ողբ ի տեր Ներսես արիին Տարսուհի»¹²¹ ներբողներում: Վարդան Հայկապետ ժամանակակից է եղել Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսին (մահ. 1105 թ.): «Հայկապետ իր ծավալուն դամբանականը (եղել է 800 տող, պահպանվել է 783 տող) գրել է ժամանակի աշխարհիկ լեզվով, պարզ, սրտառուչ հուզականությամբ, հատված առ հատված փոխելով հանգը: Վկայասերի մահը նա դիտում է որպես համազգային վիշտ և հայրենասիրական իր պագսմունքներն է արտահայտում ներկայի անմխիթար կացության վերաբերյալ: Այդ հատվածները հատկապես խոր ապրեցություն են թողել Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմի վրա:

Չափածո դամբանականի գոլորտիկ նմուշ է նաև Խաչատուր Սկևռացու՝ Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված ներբողը: Այն գրված է, Ղևոնդ Ալիշանի բառերով ասած, «ժամանակին աշխարհիկ լեզվով», «շատ սրտաբուխ և աննման»¹²²:

Չափածո ներբողները բազմազան ուշ միջնադարում: Դրանց հեղինակները հաճախ բանաստեղծներ չեն, այլ ոտղակի գրագետ մարդիկ, եկեղեցականներ, տպագրիչներ, գրիչներ և այլն, որոնք ցանկանում են մեծա-

¹¹⁸ «Պատմություն Մատթեոսի Ուռհայեցու», Երուսաղեմ, 1869, էջ 473—500: Տես նաև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 375—395: Տես նաև Ֆրանս. թարգմանությունը. Recueil des historiens des croisades, T. I, 1869, Paris, էջ 204—222.

¹¹⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 381:

¹²⁰ «Բազմավեպ», 1873, էջ 264—271:

¹²¹ «Հանդես ամսօրեայ», 1954, էջ 254—256:

¹²² Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 433:

րել ժամանակի բարերարներին, հայրենասեր անձանց, պանծացնում են նրանց ազգաշահ որևէ գործ՝ վարժարանների, տպարանների հիմնադրում, հին մատենագիրների երկերի հրատարակություն, նվիրատվություն և այլն: Այդ բնույթի ներբողները շարունակվեցին նաև ԺԹ դարում: Ահա, օրինակ, Հովհաննես Ավդալյանցի՝ Հարություն Գալուցյանի հիշատակին նվիրված ներբողը՝ գրված գրաբար¹²³: Հարություն Գալուցյանը եղել է Կալկաթայի հայկական վարժարանի հիմնադիրը, երեսունհինգ տարի գործել է այնտեղ: Ներբողը մի պարզ չափածո շարադրանք է՝ առանց բանաստեղծական ավյունի ու թռիչքի, ուր շոալորեն դրվատվում են Հարությունի մարդկային առաքինությունները, և, բնականաբար, ներբողագիրը հորդորում է հետևել նրա ազգանվեր գործունեությանը:

Տեսի՛ք սորա քաջարությանց փանդէս՝
Օ՛ն, գնացէ՛ք և արարէ՛ք դուք նոյնպէս՝¹²⁴:

1826—1829 թթ. ռուս-պարսկական և ռուս թուրքական պատերազմների հաղթական ավարտը և Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու պատմական մեծ ջրջադարձը իրենց բանաստեղծական արձագանքները գտան նաև տաղերի ու ասքերի, երգերի ու ներբողների մեջ՝ նվիրված ինչպես ռուսաց կայսրին՝ Նիկոլայ Առաջինին, այնպես էլ ռուսական բանակի զորահրամանատարներին՝ Պասկևիչին, Մադաթովին, Յիգիանովին, Կրասովսկուն, Երմոլովին, Դավիդովին և այլն¹²⁵: Մայր Աթոռի ապատագրությունը ևս դառնում է ներբողման նյութ¹²⁶: Այդ գործերը, սակայն, այժմ, ավելի շուտ գրա-պատմական արժեք ունեն, քան գեղարվեստական: Դարա-

ջրջանի անմահ երկը մնում է անպոգական խաչատուր Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպը:

* * *

Ներբողագրությունը հայ միջնադարյան գրականության մեջ հարատևել է նրա վարգանքման բոլոր փուլերում: Գրականության ընդհանուր վերելքին համընթաց ներբողը ևս վերիլք է ապրել, անկմանը զուգընթաց՝ անկում: Հայ ներբողագիրները, մանավանդ Ե—ԺԵ դարերի հեղինակները, հմուտ են եղել ճարտասանական արվեստի գիտության մեջ: Նրանց մի մասը ստեղծել է բարձրարվեստ գործեր, որոնք կարող են համարվել այդ ժանրի համաշխարհային գրականության լավագույն գործերից:

Հայ ներբողագրության մեջ ազգային երակն ու երանգը ցայտուն են դրսևորվել ազգային կյանքից և իրականությունից վերցված նյութի և, հատկապես, հայ մշակույթի ու գրականության, եկեղեցական ու պետական գործիչներին նվիրված ներբողներում: Ազգային ինքնատիպությունն ամենից առաջ արտահայտվել է հասարակական-քաղաքական, եկեղեցական մաքառման ու դավանաբանական հակամարտությունների և ազգային ապստամբական պայքարի արտացոլման մեջ՝ ժանրի ընձեռած հնարավորությունների և ընդգրկման սահմանների մեջ: Հայ ներբողագրությունը տոգորված է քրիստոնեական վարդապետության կրոնական աշխարհայեցողությամբ: Սա ընդհանուր գիծ է: Կրոնասիրությունը, սակայն, ինքնանայատակ չէ, այլ հայ իրականության մեջ հանդես է եկել որպես հայրենասիրության, ազգային ինքնությունության արտահայտություններից մեկը: Դա պայմանավորված է եղել այլադավան, այլակրոն օտար նվաճողների դարավոր տիրապետությամբ Հայաստանում:

Հայ նոր գրականության մեջ ներբողը դըրսևորվել է նոր կերպարանափոխություններով: Ավանդականը մնում է ոճի վսեմությունն ու հանդիսավոր տրամադրությունը, հրապարակախոսական-ճարտասանական շունչն ու ճոխ լեզուն: Սա նշանակում է, որ ներբողը գրականության հին և մշտապես վերածնվող ժանրերից մեկն է, որը մեր օրերում ևս բացահայտում է վարգանքման նոր գծեր:

¹²³ «Ներբող յօրինեալ յիշատակ բարեպաշտին Գալուցեան պարոն Յարութիւնին երեսուն և հինգամեայ արդիւնաշատ վարժապետին», Կալկաթա, 1834:

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

¹²⁵ Տես «Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու արձագանքները հայ գրականության մեջ», բնագրերի պատրաստումը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Պ. Հ. Հակոբյանի, Երևան, 1978 թ. 143—144, 148—151, 161—162 և այլն:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 117—119, 131—132:

